

Způsob výchovy v současné české rodině z pohledu dospívajících chlapců a dívek

Ilona Gillernová

UK FF Praha, katedra psychologie

Základní charakteristika výchovných interakcí stimulujících rozvoj dítěte

Psychologická teorie i praxe nepochybuje o tom, že výchova a vzdělávání je multidimenzionálně podmíněný a ve svých projevech i důsledcích komplikovaný fenomén, ve kterém vztahy dospělých a dětí mají výrazně interaktivní charakter. Jisté je, že dítě potřebuje dospělé, kteří mu projevují lásku a ukazují hranice. Láska, projevy porozumění a bezpodmínečného přijetí dítěte, stejně jako hranice, které dospělí nabízejí a poskytují, jsou pro vývoj dítěte zásadní. Psychologická problematika výchovných interakcí dospělých a dětí je neobyčejně rozmanitá vzájemnými vztahy, realizovanými aktivitami, různorodostí prostředí, ve kterém se odehrává. Mezi významné dospělé osoby, které mohou zásadně přispívat k rozvoji dítěte v různých fázích jeho vývoje jsou rodiče (v rodinném prostředí) a učitelé (ve školním prostředí).

Rodina představuje významné sociální a edukační prostředí pro vývoj a rozvoj dítěte, a podílí se na uspokojování potřeb všech svých členů. Dítě je nevyčerpatelným zdrojem podnětů pro rodiče, je otevřenou budoucností, v interakci s dítětem rodič získává zkušenosti specificky lidské (např. Bronfenbrenner 1972, 1996, Colin 1996, Čáp 1996, Matějček 1986, Satirová 1994). Jak se rodina pozměňuje v průběhu svého vývoje, mění se i výchova a charakter interakcí uvnitř rodiny (např. Maříková 2000, Matoušek 1993, Sobotková 2001, Šulová 1998). K orientaci ve složitém vzájemném působení dospělých a dětí v rodině může pomoci v teoreticko výzkumných i prakticko aplikačních souvislostech pojem způsob výchovy, který přispívá k popisu vztahů rodičů a dětí, výchovných postupů a k porozumění jejich působení na dítě. Ačkoli úhlů pohledu a přístupů ke sledování vlivu rodiny na dítě, postojů rodičů k dětem, rodinných interakcí je celá řada. Způsob výchovy v rodině je součástí životního stylu rodiny, je jeho relativně stabilní charakteristikou a souvisí s řadou spolupůsobících momentů. Zejména lze připomenout sociokulturní podmínky a výchovné tradice (zajímavé a inspirující poznatky kulturní antropologie - např. Murphy 2001), dále zkušenosti, které si pro výchovu dětí každý otec a matka přináší ze své původní rodiny, vlastnosti rodičů, jejich vzájemný vztah a osobní problémy (u nás podrobněji např. Sobotková 2001, Šulová 1998) a v neposlední řadě jsou to vlastnosti, zkušenosti a projevy vychovávaných dětí samotných (Dunovský 1986, Matějček 1994, Mertin 2003 aj.).

Obecně lze shrnout, že způsob či styl výchovy vyjadřuje klíčové momenty vzájemné interakce a komunikace dospělých s dětmi (v rodině matky a otce a dětí, ve škole učitelů a žáků). Způsob výchovy pomáhá orientovat se ve spleť síti edukačních jevů, protože usnadňuje rozlišení různých forem výchovného působení a jejich efektivity při využívání výchovných prostředků a postupů. Obsahuje především dva vzájemně spjaté aspekty interakce dospělých a dětí – emoční vztah a výchovné řízení, které se podílejí např. na volbě a způsobu užití výchovných prostředků (včetně odměn a trestů) dospělých, působí na prožívání i chování dítěte apod.

Teoreticko metodologická východiska výzkumu

Různé styly výchovy byly popisovány od nepaměti. Připomeňme jen obecně tradovanou přísnou výchovu ve Spartě či mírnější výchovu v Athénách nebo pokrokové výchovné principy J. A. Komenského, J. J. Rousseaua, M. Montessoriové aj. I v současné době se pedagogika a psychologie zabývají různými výchovnými podmínkami, kterými rodina působí na vývoj dítěte. Jde např. o zmiňovaný způsob výchovy, rodičovské postoje, interakce rodičů a dětí, rodinná komunikace, emoční klima v rodině apod.

Od první poloviny 20. století je známé typologické vymezení stylů výchovy (Lewin 1939), které popisuje **autokratický**, **liberální** a **integrační** či **demokratický** styl výchovy. Takto vymezené styly výchovy však poněkud opomíjejí význam emočního vztahu rodičů k dětem. Proto se v psychologickém výzkumu objevují další přístupy, které tuto proměnnou považují za významnou – jedním z prvních byl např. E. S. Schaeffer (1959), později významně přispěli např. manželé Tauschovi (Tausch, Tausch 1977) aj. V současnosti se pracuje s dimenzionálními modely způsobu výchovy, které vymezují dvě na sobě nezávislé dimenze (dimenzi emočního vztahu a dimenzi řízení) a poukazují jak na význam emočního vztahu dospělých k dětem, který výrazně ovlivňuje volbu nároků na dítě, tak i na způsob kladení nároků a požadavků a jejich následné kontroly – tedy výchovné řízení. Tyto dimenze se podílejí na různých formách způsobu výchovy a tím na charakteru i kvalitě vzájemných interakcí a vztahů dospělých a dětí. Patří mezi ně např. model čtyř stylů výchovy (D. Baumrind, E. E. Maccoby, J. A. Martin in Maccoby, Martin 1983) často citovaný v angloamerické odborné literatuře, nebo v našich podmínkách vytvořený model devíti polí způsobu výchovy (Čáp 1996, 2001).

Model čtyř stylů výchovy (znázorněný v tab. č. 1) uvažuje o rodičích „odmítajících“ nebo „akceptujících“ a tyto projevy emočního vztahu kombinuje se způsobem výchovného řízení dítěte charakterizovaného mírou požadavků, nároků a jejich kontroly:

Tabulka č. 1: Model čtyř stylů výchovy

RODIČE	ODMÍTAJÍCÍ	AKCEPTUJÍCÍ
NÁROČNÍ A KONTROLUJÍCÍ	AUTORITÁŘSKÝ STYL	AUTORITATIVNÉ VZÁJEMNÝ STYL
NENÁROČNÍ A NEKONTROLUJÍCÍ	ZANEDBÁVAJÍCÍ STYL	SHOVÍVAVÝ STYL

Autoritářský styl je charakterizován působením náročných, kontrolujících a zároveň odmítajících rodičů, kteří příliš nerespektují potřeby a přání dítěte (např. rodiče požadují od dítěte nejlepší školní výsledky, ale nepomáhají mu, neberou v úvahu jeho reálné možnosti či schopnosti).

Autoritativně vzájemný styl vyjadřuje rovněž působení rodičů náročných a kontrolujících, ale zároveň laskavých, akceptujících přání i potřeby dítěte (např. rodiče kladou nároky na dobré školní výsledky dítěte, ale zároveň dítěti pomáhají, poskytují mu podporu). Zanedbávající styl je charakteristický lhostejností rodičů k dítěti, rodiče nekladou na dítě žádné nároky, neprojevují dostatečný zájem o dítě a jeho rozvoj, někdy dokonce jsou k dítěti citově chladní či jej odmítají.

Shovívavý styl se vyznačuje přijímáním dítěte, emoční podporou a porozuměním, ale také tím, že dítěti jsou předkládány jen malé či žádné požadavky a tím málo jasně vymezené hranice.

Model devíti polí způsobu výchovy (tab. č. 2) podrobněji zvažuje vzájemné působení emočního vztahu rodičů k dětem a jejich výchovného řízení pomocí dvou protikladných komponent v každé z dimenzí tj. kladné a záporné komponenty v dimenzi emočního vztahu a komponenty požadavků a volnosti v dimenzi výchovného řízení. Z této koncepce vychází i Dotazník o způsobu výchovy v rodině (Čáp, Boschek 1994). Vzhledem k tomu, že tento příspěvek využívá zejména výzkumných dat, která jsou dlouhodobě zjišťována převážně dotazníkem vycházejícím právě z tohoto modelu, je vhodné popsat model podrobněji.

Dimenzi emočního vztahu tvoří kladná a záporná komponenta. Rodiče v různé míře dítě přijímají, projevují mu lásku a kladné citové vztahy, ale také mohou projevovat citový odstup, odměrenost až odmítání dítěte. Podle míry převažujících projevů pak lze vyvodit základní formy emočního vztahu. Údaje o podobě emočního vztahu berou v úvahu podíl každé z dvojice protikladných komponent a jsou vymezeny jako základní formy emočního vztahu k dítěti:

- **Kladný (případně extrémně kladný)** emoční vztah, ve kterém převažují (případně výrazně převažují) projevy kladné komponenty.
- **Střední** emoční vztah, ve kterém jsou relativně vyrovnány projevy kladné a záporné komponenty. Může však nabývat podoby **záporněkladného** vztahu, ve kterém jde o tzv. dvojí vazbu či ambivalentní vztah.
- **Záporný** emoční vztah, ve kterém převažují projevy záporné komponenty (dítě necítí emoční podporu a porozumění rodičů).

Dimenzi řízení sytí komponenta požadavků a komponenta volnosti. Každá výchovná situace předpokládá, že jsou na dítě kladeny určité nároky, požadavky. Zároveň je dospělými určeno, zda a jak budou tyto požadavky kontrolovány. Míra a rozsah požadavků, způsob jejich kladení a stupeň kontroly či volnosti dítěte pak vytvářejí základní formy výchovného řízení v rodině:

- **Silné** řízení, které tvoří množství úkolů, požadavků a nároků a je patrná jejich důsledná kontrola.
- Řízení **střední**, které charakterizuje přiměřená míra nároků a požadavků a jejich kontrola.
- **Slabé** řízení, které je typické minimem požadavků a úkolů bez důslednější kontroly.
- **Rozporné** řízení, které zahrnuje množství požadavků, ale bez příslušné kontroly.

Kladná a záporná komponenta emočního vztahu a komponenta požadavků a volnosti v dimenzi řízení se vzájemně kombinují v různých kvantitativních stupních i kvalitativně odlišných formách. Pro každou z možných kombinací (9 polí) byly zjištěny více nebo méně odlišné znaky ve vývoji činností a osobnosti dětí i dospívajících a umožňují obecněji charakterizovat jednotlivá pole modelu resp. určitou formu způsobu výchovy v rodině (Čáp, 1996). Avšak v každém poli tohoto modelu způsobů rodinné výchovy, přes určité společné znaky, existují formy individuálně odlišné – v určitém poli se můžeme setkat s dětmi, jejichž projevy se vzájemně poněkud liší, protože na vývoj dítěte a jeho projevy nepůsobí jen rodiče, ale množství biologicky i psychosociálně podmíněných činitelů. Proto se žádném poli nevyskytují jen takoví jedinci, které je možné charakterizovat pouze příznivějšími vlastnostmi osobnosti či projevy chování a prožívání, nebo naopak jen ti, kteří takové projevy nevykazují. Tento model respektuje výchovu jako multifaktoriálně pojatý fenomén, což je důležité pro výzkum stejně jaké pro výchovnou a poradenskou praxi.

Tabulka č. 2.: Model devíti polí způsobu výchovy v rodině

EMOČNÍ VZTAH	VÝCHOVNÉ ŘÍZENÍ			
	SILNÉ	STŘEDNÍ	SLABÉ	ROZPORNÉ
ZÁPORNÝ	1		2	3
ZÁPORNĚKLADNÝ	9			
KLADNÝ	4	5	6	7
EXTRÉMĚ KLADNÝ			8	

1. Označuje v tradičním pojetí autokratický styl výchovy, pro který je charakteristické silné řízení se záporným emočním vztahem a množství požadavků bez výraznějšího akceptování potřeb a přání dítěte. Jde o přísnou výchovu vyžadující bezpodmínečně plnění úkolů.
2. Představuje liberální styl výchovy, bez požadavků a hranic a navíc s malým nebo nevýrazným zájmem o dítě.
3. Je spojena s formou výchovy, ve které záporný emoční vztah (chladné citové vazby až odmítání) a rozporné řízení, tj. kladení mnoha požadavků s poskytováním volnosti, tvoří spíše méně příznivé podmínky pro vývoj dítěte i vzájemných vztahů.
4. Vymezuje výchovu přísnou a přitom laskavou. Dospělí kladou požadavky a nároky, ale s ohledem na možnosti a přání dítěte.
5. Představuje formu výchovy se vzájemným porozuměním, bez extrémů v řízení a kontrole dítěte, podpořenou jednoznačným přijímáním dítěte.
6. Označuje laskavou výchovu s řadou příznivých emočních vazeb otce a matky k dítěti, avšak bez jasněji vymezených požadavků a hranic.
7. Poukazuje na rozporné řízení s množstvím požadavků, ale jejich malou nebo nedůslednou kontrolou, které je relativně vyváženo kladným emočním vztahem.
8. Je tzv. kamarádkou výchovou, ve které převládá dobrovolné dodržování norem, příznivě se projevuje působení extrémně kladného emočního vztahu. Požadavkům, které jsou na dítě kladeny, dítě dobře rozumí, přijímá je za své a plní je bez nutnosti kontroly. Cítí, že je bezpodmínečně přijímáno a akceptováno, že rodiče mnoho věcí dělají pro něho, a proto rádo plní různé úkoly ve prospěch celé rodiny.
9. Vymezuje výchovu emočně rozpornou, případně ambivalentní, se všemi důsledky tohoto rozporu.

Výsledky našich výzkumů (souhrnně Čáp 2001, Gillernová 2004, dílčí údaje v řadě studií a diplomových, rigorózních či disertačních prací), stejně jako běžná výchovná praxe ukazují:

Při kladném emočním vztahu, zvláště v kombinaci se středním výchovným řízením, se příznivě vyvíjí zejména svědomitost a cílevědomost dětí a je podporována stabilita jejich osobnosti, přiměřené sebepojetí a sebehodnocení. Při silně záporném emočním vztahu, zvláště v kombinaci s rozporným nebo extrémně silným výchovným řízením, se posiluje labilita dětí, jejich

nesvědomitost a nedostatek vytrvalosti, je narušováno také sebepojetí dítěte. Avšak každá forma způsobu výchovy má své větší či menší výhody nebo úskalí. Např. děti z rodin s extrémně kladným emočním vztahem zůstávají až příliš závislé na laskavé autoritě svých rodičů. U dětí, které označují výchovné styly emočně záporné či rozporné v řízení, se za určitých podmínek můžeme setkat s relativně příznivým vývojem jejich osobnosti, protože na jejich vývoj i rozvoj spolupůsobí další vlivy, jiní dospělí, kteří mohou mít kompenzující účinky (např. kompenzující vlivy působení učitelů, trenérů, vedoucích zájmových kroužků, členů širší rodiny dokonce i starších sourozenců). Významná je též vlastní aktivnost dítěte.

Vybrané výsledky výzkumu, jejich analýza a komparace

Uvedená východiska tvoří teoretický základ pro dlouhodobá a opakovaná zjišťování způsobu výchovy v rodině dětí ve věku od deseti do dvaceti let, jeho působení na různé charakteristiky osobnosti, na činnosti či volnočasové aktivity dětí a dospívajících, na možnosti rozvoje dětí prostřednictvím společných činností rodičů a dětí apod., která byla realizovaná na katedře psychologie FF UK v Praze od 70. let minulého století (Rotterová, Čáp 1976) až dodnes (Gillernová 2004).

Nejnovější, poměrně rozsáhlý výzkum způsobu výchovy v rodině byl realizován v letech 2000 – 2002 a účastnilo se ho 2178 respondentů ve věku od 11 do 18 let (1105 chlapců – 50,7% a 1073 – 49,3% dívek), u dívek i chlapců byla nejpočetněji zastoupená věková skupina 13 a 14 let (kolem 30%), 60% respondentů byli žáci základních škol, 40% souboru tvořili studenti gymnázií, středních odborných škol a středních integrovaných škol. 32% probandů žije na venkově, 42% v malém městě a 26% v Praze nebo velkých krajských městech. Z charakteristiky souboru ještě lze připomenout vzdělání rodičů, jako jednu z důležitých sociokulturních podmínek – 48% otců a 38% matek našich respondentů mělo středoškolské nebo vysokoškolské vzdělání. Výzkum byl zaměřen na zjištění základních charakteristik výchovných interakcí rodičů a dětí, na sledování případných změn ve způsobu výchovy v rodině u nás, na volnočasové a zájmové aktivity dospívajících, na společné činnosti rodičů a dětí.

Výzkumné šetření mělo kvantitativní charakter, bylo realizováno pouze metodou dotazování. K poznávání a diagnostice rodinných vztahů lze využít celé řady dotazníků, posuzovacích škál, postupů pozorování, rozhovorů či projektivních technik vycházejících z různých východisek a přístupů (Svoboda, Krejčířová, Vágnerová 2001). Ke zjišťování způsobu výchovy v rodině byl v našem výzkumu využit *Dotazník pro zjišťování způsobu výchovy v rodině* (Čáp, Boschek 1994) vycházející z modelu devíti polí, s jehož distribucí, zpracováním a analýzou máme bohaté zkušenosti a získané výsledky umožňují srovnávání.

Dotazník předkládá respondentovi 40 položek, každá z komponent způsobu výchovy je sycena 10 položkami. Jde o postup obracející se na respondenty, tj. děti a dospívající, dotazuje se na to, jak právě oni reflektují, jak prožívají, jak vnímají, jak hodnotí emoční vztah a výchovné řízení – zvláště otce a matky ve vztahu k sobě samému. Při zpracování takto získaných výpovědí respondentů je možné posuzovat každou komponentu obou dimenzí způsobu výchovy u otce a matky odděleně, dále lze usuzovat na hodnotu emočního vztahu či výchovného řízení otce a matky (posouzením vlivu kladné a záporné komponenty na charakteristiku emočního vztahu, vlivu komponent požadavků a volnosti na charakteristiku výchovného řízení) a také sledovat tyto charakteristiky interakcí v rodině jako celku. Vycházíme z toho, že reflexe samotného dítěte může dobře označit základní charakteristiku vztahů mezi rodiči a dětmi, ačkoli jsou s tím spojená i jistá úskalí. Ostatně stejně jako při dotazování samotných rodičů.

Dlouhodobé a opakované sledování určitého fenoménu realizované ze stejných metodologických východisek dobře umožňuje jeho srovnávání. Vzhledem k tomu, že společenské proměny posledních patnácti let u nás mohou přispívat k poněkud odlišným podmínkám edukačních procesů v rodině i ve škole, jeden z cílů našeho výzkumného šetření směřoval právě tímto směrem. Z toho vyplynuly základní otázky:

- Jaké formy způsobu výchovy v rodině u nás v současné době převažují? Jsou patrné změny v rozložení jednotlivých dimenzí způsobu výchovy v rodině v průběhu jejich sledování?
- Jak se liší reflexe způsobu výchovy v rodině dospívajících chlapců a dívek?
- Jaké rozdíly se objevují v působení matky a otce?

V tabulce č. 3 jsou uvedeny základní výsledky výzkumu, které popisují a charakterizují rozložení souboru chlapců a dívek v jednotlivých formách způsobu výchovy v rodině podle uvedeného modelu devíti polí.

Tabulka č. 3 – Způsob výchovy v rodině – 2002

JEDNOTLIVÉ FORMY ZPŮSOBU VÝCHOVY V RODINĚ	POHLAVÍ		CELKEM
	CHLAPCI	DÍVKY	
1 záporný emoční vztah a silné nebo střední řízení	71 6,4 %	85 7,9 %	156 7,2 %
2 záporný emoční vztah a slabé řízení	146 13,2 %	155 14,4 %	301 13,8 %
3 záporný emoční vztah a rozporné řízení	366 33,1 %	273 25,4 %	639 29,3 %
4 kladný či extrémní kladný emoční vztah a silné řízení	25 2,3 %	37 3,4 %	62 2,8 %
5 kladný či extrémní kladný emoční vztah a střední řízení	44 4,0 %	61 5,7 %	105 4,8 %
6 kladný emoční vztah a slabé řízení	210 19,0 %	167 15,6 %	377 17,3 %
7 kladný emoční vztah a rozporné řízení	107 9,7 %	76 7,1 %	183 8,4 %
8 extrémně kladný emoční vztah a slabé řízení	105 9,5 %	175 16,3 %	280 12,9 %
9 kladnězáporný emoční vztah a silné, střední, slabé či rozporné řízení	31 2,8 %	44 4,1 %	75 3,4 %
CELKEM	1105	1073	2178

Údaje vypovídají o tom, že nejčastěji zastoupeným způsobem výchovy chlapců i dívek je styl charakterizovaný záporným emočním vztahem rodičů a jejich rozporným řízením (3. pole), u chlapců výrazněji než u dívek. U chlapců pak následuje kladný emoční vztah v kombinaci se slabým řízením (6. pole) a záporný emoční vztah také se slabým řízením (2. pole). Dívky označily celkem shodně jako časté ještě kladný či extrémně kladný emoční vztah se slabým řízením (6. a 8. pole). Statisticky vysoce významné rozdíly mezi chlapci a dívkami jsme zjistili ve 3. poli, které častěji uvádějí chlapci a v 8. poli ve prospěch dívek.

Z výsledků lze dále zjišťovali samostatné údaje o jednotlivých dimenzích způsobu výchovy v rodině z pohledů chlapců a dívek (podrobněji – tab. č. 4 k dimenzi emočního vztahu a tab. č. 5 k dimenzi výchovného řízení). Formy způsobu výchovy v rodině vyznačující se

- záporným či záporně kladným emočním vztahem (pole 1, 2, 3, 9) jsme konstatovali pro 55,5 % chlapců a pro 51,9 % dívek našeho souboru respondentů,
- kladným či extrémně kladným emočním vztahem (pole 4, 5, 6, 7, 8) –zjistili jsme pro 44,5 % chlapců a pro 48,1 % dívek,
- silným či středním řízením (pole 1, 4, 5) –týkalo se 12,9 % chlapců a 17,8 % dívek,
- rozporným řízením (pole 3, 7) –objevilo se u 44,2 % chlapců a 34,7 % dívek,
- slabým řízením (pole 2, 6, 8) –zjistili jsme u 42,9 % chlapců a 47,5 % dívek.

Tabulka č. 4 – Emoční vztah ve způsobu výchovy v rodině

POHLAVÍ	EMOČNÍ VZTAH VE ZPŮSOBU VÝCHOVY V RODINĚ			
	ZÁPORNÝ	ZÁPORNĚ Kladný	Kladný	EXTRÉMĚ Kladný
CHLAPCI	583 52,8%	31 2,8 %	352 31,9%	139 12,6 %
DÍVKY	513 47,8 %	44 4,1 %	286 26,7 %	230 21,4 %
CELKEM	1096 50,3%	75 3,4 %	638 29,3 %	369 16,9 %

Výsledky ukazují, že dívky reflektují ve způsobu výchovy v rodině poněkud častěji než chlapci příznivější emoční vztah, zejména jeho extrémně kladnou podobu. Pro extrémně kladný emoční vztah platí, že rozdíly mezi chlapci a dívkami jsou vysoce statisticky významné. Dívky častěji než chlapci uvádějí kladný resp. extrémně kladný emoční vztah matek a extrémně kladný vztah otců (tyto vztahy jsou vysoce statisticky signifikantní).

Tabulka č. 5 – Řízení ve způsobu výchovy v rodině

POHLAVÍ	ŘÍZENÍ VE ZPŮSOBU VÝCHOVY V RODINĚ			
	SILNÉ	STŘEDNÍ	SLABÉ	ROZPORNÉ
CHLAPCI	82 7,4 %	61 5,5 %	474 42,9 %	488 44,2%
DÍVKY	110 10,3 %	80 7,5 %	510 47,5%	373 34,8 %
CELKEM	192 8,8 %	141 6,5 %	982 45,2 %	861 39,5%

Můžeme si všimnout, že dívky přece jen častěji než chlapci vypovídají o silném výchovném řízení. Nejčastější je však u dívek slabé řízení, u chlapců je prakticky vyrovnané slabé a rozporné řízení. Rozporné výchovné řízení je však v modelu devíti polí charakterizované – vedle vysoké míry požadavků – také vysokou mírou volnosti, což je komponenta typická právě pro slabé řízení. Vysoce statisticky významný vztah mezi chlapci a dívkami jsme konstatovali pro řízení rozporné, které je častější u chlapců. Dále jsme konstatovali vysoce významný vztah ve výchovném řízení – dívky méně často než chlapci percipují rozporné řízení matek a ještě výrazněji u otců.

Předchozí výsledky ještě potvrzuje analýza jednotlivých komponent (kladná, záporná, požadavků, volnosti) způsobu výchovy otce a matky. Z nejzajímavějších výsledků týkajících se rozdílů mezi chlapci a dívkami je možné uvést, že chlapci starší než 14 let uvádějí vyšší hodnotu komponenty volnosti shodně u matky i otce než stejně staré dívky (vztah je statisticky signifikantní).

Výsledky řady dříve realizovaných výzkumů však zpravidla konstatovaly častější výskyt způsobů výchovy charakterizovaných silným či středním řízením. Pro ilustraci lze např. uvést výzkum zaměřený na společné činnosti rodičů a dětí (Gillernová 1990), kterého se účastnilo 483 respondentů ve věku od 12 do 16 let. Zjistil, že celých 45,5 % chlapců a dívek hodnotilo výchovné řízení rodičů jako silné či střední, 33,8 % respondentů uvedlo rozporné řízení a pouze 20,7 slabé řízení. Avšak výsledky výzkumných projektů od poloviny 90. let minulého století už naznačovaly určité posuny k slabému výchovnému řízení v rodině (Např. Bosáková 1995, Wedlichová 1997, Bednářová 2000, Dobiášová 2002). Pro úplnost dodejme, že soubory zkoumaných respondentů vykazovaly shodné znaky v dimenzi emočního vztahu – tj. zhruba polovina chlapců a dívek vypovídala o spíše příznivém emočním vztahu rodičů (extrémně kladný, kladný či střední).

Pro podrobnější analýzu a porovnání výsledků výzkumu z roku 2002 jsme zvolili soubor respondentů, který tvořil standardizační soubor pro Dotazník o způsobu výchovy v rodině (Čáp, Boschek 1994), protože se svými charakteristikami nejvíce podobal našemu souboru (počet respondentů, věk respondentů, údaje od chlapců a dívek z celé ČR). Data byla získávána na přelomu 80. a 90. let a převážně zpracovávána v roce 1991. V neposlední řadě bylo výhodou, že matematicko-statistické zpracování výsledků uvedených šetření provedl RNDr. P. Boschek, CSc.

Tabulka č. 6 – Srovnání rozložení způsobu výchovy v rodině v r. 1991 a v r. 2002

JEDNOTLIVÁ POLE ZPŮSOBU VÝCHOVY V RODINĚ	ROZLOŽENÍ ZPŮSOBU VÝCHOVY V RODINĚ					
	CHLAPCI			DÍVKY		
	1991 - %	2002 - %	Z-RES	1991 - %	2002 - %	Z-RES
1	18	6	- 9,34	21	8	- 9,35
2	11	13	2,24	6	14	11,29
3	27	33	3,66	16	25	7,73
4	6	2	- 5,06	9	3	- 6,06
5	13	4	- 8,30	22	6	- 11,39
6	7	19	14,77	6	16	12,79
7	7	10	3,28	7	9	3,05
8	6	10	4,77	5	16	7,98
9	4	3	- 1,98	6	4	- 2,54

Tučně zobrazené standardizované reziduály (Z-REZ) představují signifikantní časovou změnu, kde p je menší než 0,01. Z toho jednoznačně vyplývá, že výrazně ubylo způsobů výchovy vyznačujícím se silným řízením, jak je sami respondenti reflektují, a to jak u chlapců a dívek, tak ze strany otců i matek. Výrazně častěji se ve stylu rodičovského řízení vyskytuje slabé řízení. Podíl rozporného řízení zůstává přibližně stejný. V modelu devíti polí tak můžeme sledovat tendenci posunu od 1. pole ke 2. a 3. a od pole 4. a 5. k polím 6., 7. a 8. Zastoupení respondentů v 9. poli ubývá.

Pro podrobnější analýzu údajů o způsobu výchovy v rodině je možné pracovat i se zjištěnými hrubými skóry jednotlivých komponent (kladné a záporné komponenty v dimenzi emočního vztahu a komponent požadavků a volnosti v dimenzi výchovného řízení). Z takového rozboru komponent dimenze řízení je zřejmé, že při porovnání souborů respondentů z roku 1991 a souboru probandů z roku 2002 jednoznačně přibývá hodnot komponenty volnosti na úkor komponenty požadavků. Signifikantní časová změna (jednovýběrový t-test, p = menší než 0,05) byla dokonce zjištěna v působení matky i otce, bez ohledu na pohlaví a věk respondentů.

Rozbor výsledků, otázky pro další psychologický výzkum i praxi

Prezentované výsledky považujeme za zajímavé. Na jedné straně zřejmě ilustrují skutečnost působení širšího sociokulturního a ekonomického prostředí na rodinné vztahy, na straně druhé vyvolávají řadu otázek na rovině prakticko aplikační a možná i metodologické.

Využití dimenzionálního přístupu k analýze způsobu výchovy v rodině se ukazuje jako vhodné a relevantní.

Při stabilně zjišťovaném rozložení charakteristik emočního vztahu mezi rodiči a dětmi u nás jsme mohli poukázat na výrazné změny ve výchovném řízení. Co je jejich příčinou a jaké dopady na vývoj dítěte lze očekávat, zůstává otevřenými otázkami. K hledání odpovědí by rozhodně mohlo přispět longitudinální sledování rodin s dětmi, respektive dlouhodobé pozorování jejich vzájemných interakcí. Výzkumné údaje by bylo třeba získávat nejen dotazníkovými metodami, ale též opakovaným pozorováním a jeho videozáznamem pro následný podrobný rozbor. Využití kvalitativní výzkumné strategie pomůže porozumět interakci dospělých a dětí v prostředí současné rodiny a také významu, kterou má pro rodiče či jejich děti. Kazuistický přístup ke sledování interakcí rodičů a dětí naznačuje, že některé děti jsou z pohledu standardizovaných norem Dotazníku o způsobu výchovy v rodině zařazeny do tzv. méně příznivých forem výchovy, ale jsou vcelku s působením rodičů spokojeny. Ovšem vlivy těchto méně příznivých podmínek výchovy v rodině (záporný emoční vztah, rozporné či extrémně silné řízení) můžeme vidět např. na méně rozvinutých zájmových činnostech apod. V podmínkách naší společnosti zatím mnoho nevíme o působení jiných, pro dítě „důležitých“ dospělých jako těch, kteří kompenzují méně příznivé interakce matky či otce s dítětem.

Dalším nepřehlédnutelným faktem je skutečnost, že ubývá respondentů v 9. poli (kladnězáporný emoční vztah v kombinaci s jakýmkoli výchovným řízením). Z hlediska výchovné praxe je to jistě potěšitelné, ale z hlediska metodologického ve vztahu k použitému dotazníku je otázkou, zda toto pole vůbec zvažovat zvlášť. Některé zjištěné výsledky do jisté míry mohou iniciovat možnou revizi norem Dotazníku o způsobu výchovy v rodině a jeho jednotlivých polí. Ovšem porovnání výsledků získaných tímto dotazníkem s daty získanými jinou technikou jsme se též věnovali. Podrobně byly komparovány výsledky reflexe způsobu výchovy v rodině zjišťované Dotazníkem o způsobu výchovy v rodině a v podobě retestu často užívaným dotazníkem ADOR (Matějček, Říčan 1983). Pečlivě provedené srovnání údajů včetně položkové analýzy těchto dotazníků prokázalo shodné výsledky (Klouda 2003).

Souhrn výsledků a možnosti jejich využití v praxi

Pokud dosavadní i aktuální výzkumné výsledky vymežíme dostatečně konkrétně, můžeme přispět k jejich podrobnějšímu poznání, ale zároveň k jejich operacionalizaci pro běžnou poradenskou praxi. Jistě nestačí, řekneme-li rodičům, že „*by měli zlepšit svůj citový vztah k dítěti*“. Důležitější je nabídnout, jak jej lze zlepšit, jaká úskalí se mohou objevit, k čemu mohou změny vést apod. Stejně tak je málo, upozorníme-li rodiče na rozpornou či slabou formu výchovného řízení, aniž bychom objasnili, jak působí a jak ji lze případně změnit, považují-li to rodiče za vhodné.

Základním předpokladem příznivého vývoje dítěte je láskyplný vztah rodičů i ostatních dospělých k němu. Emoční vztah k dítěti lze považovat za klíčový moment způsobu výchovy. Jak se příznivý i méně příznivý emoční vztah k dítěti projevuje? Jsou v tomto směru rozdíly mezi chlapci a dívkami?

Kladný emoční vztah se často projevuje (také vytváří) vzájemnou komunikací, která probíhá v dobré pohodě. Děti si s dospělými povídají jako rovný s rovným, rády si s nimi hrají a vykonávají libovolnou společnou činnost. Dospělý dokáže dítěti naslouchat, společně se smějí, vzájemně si pomáhají. Nechybí pohlázení či láskyplný dotyk. Dítě se setkává s povzbuzením a podporou v běžných i vážnějších starostech, dospělí jeho problémy nesnižují. Akceptovat dítě takové, jaké je, je důležitým projevem kladného emočního vztahu dospělých.

Při záporném emočním vztahu chybí uvedené projevy kladného emočního vztahu nebo je jich dítěti málo. Nezáleží na tom, zda se dospělí domnívají, že dítě dostatečně podporují, záleží především na tom, zda dítě vnímá tuto jejich podporu jako dostatečnou. Např. v rodinách s více než jedním dítětem se mohou rodiče dostat do situace, kdy ve vztahu k jednomu dítěti je prezentovaná podpora dostatečná a k dalšímu nikoli, protože jedno z dětí ji potřebuje daleko více. Prakticky jen individuální charakteristiky a potřeby dětí jsou měřítkem toho, zda je podpory málo, přiměřeně či mnoho. Mimo jiné i z těchto důvodů je složité „měřit stejným metrem všem“. Také společné činnosti dětí a dospělých při záporném emočním vztahu častěji chybí. Rodiče často nemají pro dítě „čas“, přičemž je zřejmé, že nezáleží jen na množství času, ale především na efektivitě jeho využití. Rodiče projevující spíše záporný emoční vztah dítěte málokdy pochválí, dobrý výkon považují za samozřejmost, často připomínají nedostatky dítěte, srovnávají jej s úspěšnějším sourozencem či jiným vrstevníkem. Často dítě různým způsobem trestají, nezřídka dítě ironizují.

Kladný emoční vztah, jak je reflektován dítětem, může být trvalou charakteristikou vztahu rodičů a dětí, ačkoli jeho projevy se budou pozměňovat. Takový vztah zpravidla „unes“ proměny dospívání dítěte, jeho začleňování do vrstevnických vztahů apod. Domnívám se, že i v situaci konstatovaného méně příznivého emočního vztahu je možná jeho změna v příznivější formu. Daří se to zejména tehdy, projevuje-li dospělý určité změny (ve smyslu projevů kladného emočního vztahu) v interakci s dítětem a trvají-li dostatečně dlouho. Vhodným prostředkem jsou společné činnosti rodičů a dětí. Opakovaně zjišťujeme, že chlapci a dívky percipují poněkud odlišně výchovné působení otce a matky, nesterpně citlivě reagují na výchovné situace. Kladný emoční vztah jsme častěji konstatovali u dívek a částečně otevřenou otázkou zůstává, proč tomu tak je. Jistě svou roli hrají vývojové charakteristiky, role či postavení a očekávané chování od dívek, interaktivní charakter vztahů rodičů a dětí apod.

Výchovné řízení nabývá různých forem od extrémně silného přes střední či rozporné až ke krajně slabému řízení a projevuje se v běžných výchovných interakcích.

Při silném řízení dospělý přikazuje a zakazuje. Dítě má omezený prostor pro samostatnost, iniciativu a vlastní rozhodování. Dospělý za dítě prakticky rozhoduje, do podrobností kontroluje plnění a dodržování příkazů a zákazů. Často požaduje od dítěte jen ty nejlepší výkony a to bez ohledu na jeho možnosti. Tyto extrémní formy silného řízení jsou častěji spojeny s méně příznivým emočním vztahem. Silné řízení v kombinaci s kladným emočním vztahem bere daleko více ohled na možnosti dítěte a takové výchovné působení je možné charakterizovat jako laskavé, ale zároveň přísné a důsledné. Přesto se mohou později vyskytnout problémy se samostatným rozhodováním, s osamostatňováním či odpoutáváním dítěte od autority dospělých.

Slabé řízení klade na dítě jen malé nároky nebo jen nepřiměřeně nízké požadavky a nekontroluje jejich plnění. Na jedné straně takové řízení umožňuje dítěti samostatnou činnost, projevování a rozvíjení aktivity, na druhé straně ponechává jedince bez stimulů k tomu, aby si vytyčoval cíle, aby usiloval o překonání překážek, aby se rozvíjela jeho vytrvalost. Rodiče při slabém řízení a zároveň při působení kladného emočního vztahu mohou podléhat nevhodným přáním dítěte, mohou mu vytvářet tzv. skleníkové prostředí bez překážek. V kombinaci se záporným emočním vztahem jsou spíše lhostejní či projevují málo zájmu o činnosti a výsledky

dítěte a nechávají dítě dělat to, co samo chce. Malý zájem (příp. nezájem) rodičů děti většinou těžce prožívají. Slabé řízení či vysoká míra komponenty volnosti jsou v současné době nejčastěji percipované chlapci i dívkami, ve výchovných interakcích otce i matky.

Rozporné řízení je často spjato se situací, která se pro dítě vyznačuje nejasností, nepřehledností, zmateností. Někdy se rodiče projevují jako přísní, jindy slabí, nebo jeden z rodičů vykazuje projevy silného a druhý se je snaží zmírnit projevy příliš slabého řízení. Pravidla jsou nejasně vymezená (např. někdy jsou děti trestány za chování, kterému se jindy rodiče smějí či je nechávají úplně bez povšimnutí). V našem souboru se to jednoznačně častěji týkalo chlapců.

Formou výchovného řízení bez uvedených extrémů je střední řízení. Požadavky se kladou i kontrolují, ale v přiměřené míře. Dítě má prostor pro své vlastní rozhodování a přijímání odpovědnosti. Dítě se učí roli odpovědného člena rodiny a považuje pak za celkem samozřejmé dodržování určitých pravidel a norem i v jiném prostředí (škola, zájmová skupina atd.).

Je třeba připomenout nároky, které jsou ve výchovných interakcích s dětmi kladené na dospělé působením vývojových proměn dítěte, procesů zrání i učení, dospíváním (Langmeier, Krejčířová 1998, Vágnerová 2000). Je možné se domnívat, že dimenze řízení ve způsobu výchovy v rodině nutně prochází určitými změnami. V některých interakcích rodičů a dětí se objevují pouze jiné projevy určitého stylu řízení v závislosti na věku dítěte. Např. v situaci silného řízení se předkládání vysokých nároků děje jinak v předškolním věku dítěte a jinak v období puberty, ale stále zůstává zařazení respondenta do pole označeného čísly 1, 4 nebo 5. Také však může docházet ke změnám jednotlivých forem výchovného řízení dítěte. Např. dítě, kterému byly v předškolním a mladším školním věku v příznivé emoční atmosféře kladeny jasné a přiměřené požadavky, které byly kontrolovány (pole 4, 5), pravděpodobně tyto nároky a jejich plnění interiorizuje a rodiče v období dospívání mohou „nabídnout“ dítěti slabé řízení (pole 6 či 8).

Domnívám se, že v současné době se častěji vyskytující slabé řízení rodičů poskytuje poradenské i výchovné praxi příležitost k podpoře rodičů pro jasnější vymezení „hranic“ pro své děti – tj. zejména v předškolním a mladším školním věku jim pomáhat vytvářet či strukturovat „jasné sociální prostředí“, ve kterém se mohou pohybovat, a přitom respektovat potřeby, možnosti a přání dítěte. Posun od slabého ke střednímu řízení je jistě možný a je v zájmu příznivého vývoje a rozvoje dítěte.

Stručně závěrem

Vnímá-li dítě, že jej rodiče milují, že na něj kladou přiměřené požadavky a akceptují jej, je to pravděpodobně optimální výchovné prostředí pro rozvoj dítěte. Je nasnadě, že trvale tomu tak není v každé rodině. Připusťme, že někteří rodiče by rádi „*správně*“ vychovávali své děti, ale nevědí, jak na to.

Z různých psychologických poznatků (např. Vygotskij 1976, Sternberg 2001), z výsledků našich výzkumů (Gillernová 1990, 2004) plyne, že společné činnosti jsou efektivním výchovným prostředkem, který příznivě působí na rozvoj vztahů v rodině a podporuje příznivé emoční klima a výchovné řízení bez extrémů v požadavcích a míře kontroly.

Společná realizace různých druhů činností přispívá k příznivému emočnímu klimatu v rodině, k prohlubování vzájemné interakce rodičů a dětí, porozumění a adekvátnímu poznávání schopností, dovedností, přání, zájmů i cílů dětí i rodičů. Ve společných činnostech se jedinec učí různě náročným formám spolupráce, komunikace a sociální interakce vůbec, osvojuje si dovednosti různého druhu, získává efektivní pobídky a stimuly k činnostem. Ve společných činnostech v rodině

dochází ke zprostředkování činnosti i vzájemných vztahů více způsoby, zejména obsahem činnosti samotné, cílem, ke kterému činnost směřuje, komunikací, prožitkem (zážitkem) společné činnosti a vnějším rámcem (prostorové a časové ohraničení). Ostatně ke společným činnostem rodičů a dětí zmiňovaný výzkum také přinesl nové poznatky.

Výzkum byl realizován jako jeden z dílčích úkolů VZ MŠMT „Jedinec a společnost v procesu transformace a globalizace“ (FF UK 1999 – 2004) a jeho výsledky jsou základem pro řešení subdílčího úkolu projektu „Relativizace autority a její dopady na současnou mládež“ (GAČR 2003 – 2005).

Literatura:

- Bednářová, V.: Volný čas současné středoškolské mládeže. Rigorózní práce – FF UK Praha 2000.
- Bosáková, A.: Pořadí sourozenců, způsob výchovy v rodině a školní prospěch dítěte. Diplomová práce – FF UK Praha 1995.
- Bronfenbrenner, U. (ed.): Influences on Human Development. Hinsdale, Illinois, The Dryden Press Inc. 1972.
- Bronfenbrenner, U.: The Ecology of Human Development. Harvard University Press. 9. vyd. 1996.
- Colin, V.L.: Human attachment. New York, McGraw Hill 1996.
- Čáp, J.: Rozvíjení osobnosti a způsob výchovy. Praha, ISV 1996.
- Čáp, J.: Celkový způsob výchovy. In: Čáp, J., Mareš, J.: Psychologie pro učitele. Praha, Portál 2001.
- Čáp, J., Boschek, P.: Dotazník pro zjišťování způsobu výchovy v rodině. Příručka. Psychodiagnostika. Bratislava, Brno 1994.
- Dinkmeyer, D., McKay, G. D.: STEP: Efektivní výchova krok za krokem. Praha, Portál 1996.
- Dobiášová, M.: K souvislostem společných činností v rodině a sociálních dovedností v rané dospělosti. Disertační práce – FF UK Praha 2002.
- Dunovský, J.: Dítě a poruchy rodiny. Praha, Avicenum 1986.
- Gillernová, I.: Společné činnosti rodičů a dětí. Disertační práce – FF UK Praha 1990.
- Gillernová, I.: Rodiče a děti – proč být spolu? Psychologie dnes, roč.4, č.10, 1998.
- Gillernová, I.: Co se děje v rodině. Vedení mateřské školy E1.5. Praha, Dr. Josef Raabe, s.r.o 2002.
- Gillernová, I.: Závěrečná zpráva o řešení dílčích úkolů - VZ MŠMT Jedinec a společnost v procesu transformace a globalizace. Katedra psychologie FF UK Praha 2004.
- Hajná, V., Stránská, Z.: Souvislost mezi způsobem výchovy v rodině a sebehodnocením mladých dospělých. In: Svoboda, M., Humpolíček, P. (eds.): Sociální procesy a osobnost. Sborník příspěvků - FF MU Brno 2003.
- Hajnová, J.: Analýza způsobu výchovy a společných činností rodičů a dětí v období adolescence. Diplomová práce – FF UK Praha 1992.
- Klouďa, M.: Způsob výchovy v rodině (způsoby výchovy v rodině a jejich diagnostika). Bakalářský esej – FHS UK Praha 2003.
- Langmeier, J., Krejčířová, D.: Vývojová psychologie. Praha, Grada 1998.
- Lewin, K., Lippitt, R., White, R.K.: Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created Climates. Journal of Social Psychology, 10, 1939, s. 271 – 299.
- Maccoby, E.E., Martin, J.A.: Socialization in the Context of the Family: Parent-Child Interaction. In: Mussen, P.H. (ed.): Handbook of Child Psychology IV. New York, Wiley 1983.
- Maříková, M. a kol.: Proměny současné české rodiny. Praha 2000.
- Matějček, Z.: Rodiče a děti. Praha, Avicenum 1986.

- Matějček, Z.: Co děti nejvíce potřebují. Praha, Portál 1994.
- Matějček, Z.: Co, kdy a jak ve výchově dětí. Praha, Portál 1996.
- Matějček, Z., Říčan, P.: ADOR. Dotazník rodičovského jednání a postojů pro adolescenty. Příručka. Bratislava, Psychodiagnostika 1983.
- Matoušek, O.: Rodina jako instituce a vztahová síť. Praha, SLON 1993.
- Mertin, V.: Na co se často ptáte. Ze zkušeností dětského psychologa. Praha, Scientia 2004
- Mertin, V., Gillernová, I. (eds.): Psychologie pro učitelky mateřských škol. Praha, Portál 2003.
- Murphy, R. F.: Úvod do kulturní a sociální antropologie. Praha, SLON 2001.
- Pelikán, J.: Výchova jako teoretický problém. Ostrava, Amosium 1995.
- Porazilová, K.: Společné činnosti rodičů a adolescentů. Diplomová práce – FF UK Praha 2002.
- Rotterová, B., Čáp, J.: Výchova aktivity mládeže ve volném čase. Praha, UK 1976.
- Satirová, V.: Kniha o rodině. Praha, Práh 1994.
- Schaeffer, E.S.: A Circumplex Model of Maternal Behavior. Journal of Abnormal a Social Psychology, 59, 1959, s. 226 – 235.
- Sobotková, I.: Psychologie rodiny. Praha, Portál 2001.
- Svoboda, M. (ed.), Krejčířová, D., Vágnerová, M.: Psychodiagnostika dětí a dospívajících. Praha, Portál 2001.
- Šulová, L.: Člověk v rodině. In: Výrost, J., Slaměník, I.: Aplikovaná sociální psychologie I. Člověk a sociální instituce. Praha, Portál 1998.
- Šulová, L., Zauche-Gaudron, Ch.: Předškolní dítě a jeho svět. Praha, Karolinum 2003.
- Tausch, R., Tausch, A. M.: Erziehungspsychologie. Gottingen, Hogrefe, 1977 (8.vyd.)
- Tomková, H.: Rozdíly ve způsobu výchovy adolescentních chlapců ve velkoměstě (srovnávací studie let 1997 a 2001). Rigorózní práce – FF UK Praha 2002.
- Vágnerová, M.: Vývojová psychologie. Dětství, dospělost, stáří. Praha, Portál 2000.
- Vališová, A. (ed.): Autorita jako pedagogický problém. Praha, Karolinum 1998.
- Vymětal, J., Rezková, V.: Rogersovský přístup k dospělým a dětem. Praha, Portál 2001.
- Wedlichová, I.: Způsob výchovy v rodině a oblíbenost žáka ve škole. Diplomová práce – FF UK Praha 1997.

GILLERNOVÁ Ilona. Způsob výchovy v současné české rodině z pohledu dospívajících chlapců a dívek. In HELLER, Daniel; PROCHÁZKOVÁ, Jana; SOBOTKOVÁ, Irena (ed.). *Psychologické dny 2004 : Svět žen a svět mužů : polarita a vzájemné obohacování : sborník příspěvků z konference Psychologické dny, Olomouc 2004*. Olomouc : Universita Palackého v Olomouci, 2005. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica, Psychologica 35 - suppl. Plný text příspěvku o rozsahu 14 s. je dostupný na přiloženém CD-ROM. ISBN 80-244-1059-1.